

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI**  
**NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

---

*Əlyazması hüququnda*

**MƏSMƏ ƏLİYULLA qızı İSMAYILOVA**

**MÜXTƏLİFSISTEMLİ DİLLƏRDƏ DİALOQLARIN**  
**STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**  
**(AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN MATERIALLARI**  
**ƏSASINDA)**

**5704.01-Dil nəzəriyyəsi**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi**  
**dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

**A V T O R E F E R A T I**

**BAKI – 2017**

**Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.**

**Elmi rəhbər:** **Məsud Əhməd oğlu Mahmudov**  
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

**Opponentlər:** **İlham Mikayıl oğlu Tahirov**  
filologiya üzrə elmlər doktoru

**Məhəbbət Nəcəf qızı Əsədova**  
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**Aparıcı təşkilat:** Bakı Slavyan Universiteti Xarici dillər və türkologiya kafedrası

Müdafiə \_\_\_\_\_ 2017-ci ildə saat \_\_\_\_\_ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının D.01.141 iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti, 115, V mərtəbə, Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat \_\_\_\_\_ 2017-cı ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi**

## İŞİN ÜN VƏ ƏSƏSİYYƏSİ

**Mövzunun aktuallığı.** Müasir dövrdə dialoji nitqin daha geniş yayılması, dil-nitq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində dialoqlardan istifadə olunması, ədəbi dilin danışıq dilinə yaxınlaşmaq meyilləri dialoji nitqin hərtərəfli, kompleks tədqiq olunmasına tələbatı artırır.

Dialoq nəzəriyyəsi bir çox linqvistik problemlərlə bağlıdır. Ünsiyyət iştirakçıların sayından asılı olaraq monoloq, dialoq və poliloq formalarından biri ilə gerçəkləşir. Nitqin qeyd edilən növləri arasında fərqlər özünü müxtəlif aspektlərdən göstərir. Ona görə də, dialoqu monoloq və poliloqdan fərqləndirən cəhətlərin aydınlaşdırılması, lazım gəlir. Nitq prosesinə, adamların nitq fəaliyyətinə subyektiv, fərdi amillər təsir göstərir. Subyektiv amillər nitq fəaliyyətində iştirak edənlərin həm bir-birinə, həm də danışıq mövzusuna münasibəti ilə əlaqəlidir. Nitq davranışının subyektiv-qiymətləndirmə məsələləri dilçilikdə danışanın işlətdiyi bu və ya digər dil formalarında adlandırılan predmetə, eləcə də ifadə edilən fikrə münasibəti baxımından araşdırılır. Azərbaycan dilinin materialları əsasında bu tipli tədqiqatlar aparılmamışdır.

Dialoji nitqin əsas xüsusiyyətlərindən biri informasiyanın tez, konkret və yığcam şəkildə, adresatın aydın qavraya biləcəyi sadə formada ötürülməsidir. İnformasiyanın bu şəkildə ötürülməsi dialoji nitqin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Dialoqda istifadə olunan leksik vahidlər, onların semantikasi həm adresant, həm də adresat üçün anlaşılıqlı olur.

Dialoji nitqdə kommunikatların replikalarında müxtəlif formalı, müxtəlif konstruksiyalı vahidlər qeydə alınır. Dialoqlara dair tədqiqatlarda dialoqun xüsusi kommunikativ vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi və təsnifi aparılır. Azərbaycan və ingilis dili materialları əsasında belə vahidlərin təyini, onların müqayisəli tədqiqi ilə bağlı araşdırmalar yoxdur. Hazırda dilin tədrisi, danışıq dilinin tez öyrədilməsi və mənimsənilməsi məqsədilə müxtəlif dillərdə dialoqlarda qeydə alınan xüsusi kommunikativ vahidlərin təyini, onların qarşılıqlarının tapılması, işlənmə məqamlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Dialoqlar müxtəlif forma , tip və növlərə malikdir. Dialoqların müəyyən meyar üzrə təsnifi və qruplaşdırılması da xüsusi praktik əhəmiyyət daşıyan məsələdir. Bu sahədə də Azərbaycan dilçiliyində sistemli tədqiqatlar aparılmamışdır.

**İşin elmi yeniliyi.** Dissertasiyada ilk dəfə olaraq müxtəlif meyarlar əsasında dialoqların təsnifi verilir. Müxtəlif dialoq tiplərində kommunikasiyanın spesifik xüsusiyyətləri, kommunikativ aktlarda istifadə olunan leksik-semantik vasitələr, habelə sintaktik konstruksiyalar təyin olunur. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq dialoqdakı nitq aktlarında istifadə olunan vahidlər təyin olunur. Dialoq vahidləri olan spesifik kommunikativ vahidlərin iki tipi müəyyənləşdirilir, həmin tipləri təşkil edən komponentlər və onların həm ayrılıqda, həm hazır qəlib tərkibindəki semantikaları aydınlaşdırılır.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Dissertasiya işinin əsas məqsədi dialoqların leksik-semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- nitq janrlarının dialoq, monoloq və poliloq kimi bölgüsünün əsasında duran meyarların təyin edilməsi;
- dialoq, monoloq və poliloqun oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- dialoq vahidlərinin təyini;
- dialoqdakı nitq aktlarında istifadə olunan hazır qəliblərin müəyyənləşdirilməsi, hazır qəliblərin tiplərinin təyini;
- dialoq vahidlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi;
- dialoqda ellipsis hadisəsinin araşdırılması;
- dialoji nitqdə işlənən natamam replikalardan leksik-semantik və pragmatik planda bərpasının aydınlaşdırılması;
- dialoji nitqdə onomastik vahidlərin istifadə edilməsinin fonetik və leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- dialoji nitqin müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında müqayisəli şəkildə leksik-semantik və qrammatik təhlili;
- ingilis dilinin köməkçi və modal feillərinin Azərbaycan dilində dialoji nitqdə verilmə xüsusiyyətlərinin tədqiqi.

**Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:**

1. Ünsiyyətin çoxcəhətliliyini meydana gətirən amillər adresant və adresatın kommunikativ strategiyaları, kommunikativ niyyətləri və məqsədlərinin müxtəlifliyi, yaxınlığı, eyniliyi, kommunikasiya mövzusunun dəyişkənliyi, nitq aktlarının iştirakçılara görə növbələşməsi, adresant və adresatın nitq aktlarının bir-biri ilə əlaqə səviyyəsinin dəyişkənliyi kimi koqnitiv, kommunikativ, pragmatik aspektlərin həm ayrılıqda, həm də əlaqəli nəzərə alınması ilə bağlıdır.

2. Dialoq iki şəxs arasında nitq aktının mübadiləsidir. Dialoqun əsas xüsusiyyəti adresantla adresatın yerlərini dəyişməsidir. Dialoq adresantla

adresatın funksiyasını dəyişmə sayına görə biraktlı və çoxaktlı olur. Ən qısa dialoq adresantın və adresatın bir nitq aktını əhatə edən məndir. Eyni bir dialoji nitqdə iştirak edən adresat və adresant şəxsə görə dəyişə bilər. Deməli, ardıcıl gedən dialoji nitqdə birdən artıq adresant iştirak edir.

3. Dialoqun baş verməsinin dörd zəruri şərti vardır: 1) kommunikativ prosesdə ən azı iki nəfər iştirak edir; 2) iştirakçıların diqqəti qarşılıqlı şəkildə bir-birinə yönəlir; 3) mübadilə prosesində vasitəçi rolunu simvollar sistemi yerinə yetirir; 4) danışan və dinləyən ən azı bir dəfə rolunu dəyişir.

5. Dialoq ümumi anlayış kimi sintaktik, semantik və hətta pragmatik baxımdan bircinsli deyildir. Dialoqa aşağıdakı xüsusiyyətlər əsasdır: 1) danışanların dəyişməsi heç bir qanunayğunluğa tabe deyildir; 2) hər anda yalnız bir nəfər danışır; 3) bir epizoddan digərinə keçid müntəzəm və ya tarazlanmış olur; 4) replikaların mübadilə qaydası dəyişkəndir; 5) danışığın uzunluğu və ya davam etmə müddəti qabaqcadan təyin oluna bilmir; 6) hökmün məzmunu əvvəlcədən məlum olmur; 7) iştirakçıların danışığının paylanması qabaqcadan məlum olmur; 8) iştirakçıların sayı dəyişə bilər; 9) söhbət fasiləsiz və kəsilməz ola bilər.

6. Dialoji mətnin beş əsas xüsusiyyəti vardır: 1) referensiya eyniliyi; 2) leksik eynilik; 3) kommunikativ perspektivin eyniliyi; 4) zaman eyniliyi; 5) dialoq iştirakçılarının mövzu ilə bağlı nöqtəyi-nəzərinin yaxınlığı, eyniliyi.

7. Dialoqun cümlə səciyyəsi daşımayan replikalarını ümumi şəkildə spesifik kommunikativ vahidlər adlandırmaq və onları iki qrupa ayırmaq mümkündür: 1) kommunikativlər; 2) natamam hökmlər.

8. Kommunikativlərin üç əsas tipi vardır: 1) modal-cavab və sual söz-cümlələri; 2) emosional qiymətləndirmə söz cümlələri; 3) təhrikədiçilər söz-cümlələri.

**Tədqiqatın obyektı və predmeti.** Tədqiqatın obyektı Azərbaycan və ingilis dillərində qeydə alınan dialoqlardır. Belə dialoq materialları bədii əsərlərdən və danışq dilindən götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmeti dialoqların leksik, semantik xüsusiyyətləri, dialoji nitqin vahidləri, dialoji diskursun spesifik kommunikativ təşkilədiciləridir.

**İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti.** Dissertasiya işində əldə olunmuş nəticələrdən Azərbaycan və ingilis dilinin tədrisi prosesində istifadə oluna bilər. Dissertasiya Azərbaycan və ingilis danışq dilinin öyrənilməsi baxımından da praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiya işi dialoq vahidlərinin xüsusi ikidilli lüğətini, habelə çox işlənən hazır qəliblərin ikidilli lüğətlərini tərtib olunması üçün istifadə oluna bilər.

**Dissertasiyanın aprobasiyası.** Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya mövzusu üzrə müxtəlif elmi seminarlarda çıxış edilmiş, mövzu üzrə məqalə və tezislər çap olunmuşdur. İş AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun seminarında müzakirə edilmişdir.

**Dissertasiyanın quruluşu.** Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

## DİSSERTASIYANIN MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş” hissəsində** mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işin məqsəd və vəzifələri, obyekt, mənbələri aydınlaşdırılır, mövzunun elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunur, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar verilir.

**«Müxtəlif sistemli dillərdə dialoqların təbiəti» adlanan I fəsildə** dialoqun təbiəti, dialoqun strukturu və sosial səciyyəsi, dialoqda dominasiya və kooperasiya məsələləri öyrənilir, dialoqların təsnifi verilir.

**“Dialoji nitqin mahiyyəti”** adlanan birinci yarımbaşlıqda dialoji nitqin mahiyyəti, dialoji nitqin hazırlanma mərhələləri, dialoji nitqin baş vermə situasiyası, bu situasiyanın seçilməsi, onun nitqə təsiri, dialoq mətnləri onların tipologiyası və s. məsələlərdən bəhs olunmuşdur.

Nitq fəaliyyəti özünü daim iki istiqamətdə göstərir: şifahi nitq və yazılı nitq. Nitqin hər iki forması bir-biri ilə sıx əlaqədədir, biri digərinin mövcudluğunu tənzimləyir. Xüsusi üslubi səciyyəli funksional sistem olmaq etibarilə ədəbi dilin qeyri-rəsmi bir forması kimi rəsmi formaya - kitab dilinə qarşı qoyulan nitq danışığı dili adlandırılır və bu dil danışığı aktının hazırlıqsız baş verməsinə, danışanların söhbətdə bilavasitə iştirak etməsinə görə ədəbi dildən fərqləndirilir. Danışığı dili özündə intellektual və emosional nitqi birləşdirir və çox zaman iki şəxs arasında gedən formada təzahür edir.

Hər bir şifahi nitq aktı üçün onun baş vermə şəraiti olur. Bu şəraitin həm dildaxili, həm də dilxarici formaları vardır. Dildaxili şərait danışığıda iştirak edənlərin nitqinin əlaqələnməsindən, sual və cavabların məzmunundan asılı olub, nitq aktının nitq iştirakçılarından birindən digərinə keçməsinin linqvistik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Dilxarici

şərait isə nitqin baş verməsinə və onun strukturuna, digər xüsusiyyətlərinə təsir göstərən vəziyyətlə bağlıdır.

Ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin sayından asılı olaraq nitqin üç – monoloq, dialoq və poliloq növləri fərqləndirilir.

İki şəxs arasında baş verən nitq dialoq adlanır. Dialoq son dərəcə mürəkkəb və çoxcəhətli hadisədir. Dialoqda iştirak edən diktorların hər birinin danışıqı birbaşa digər diktora ünvanlanır. Dialoq qısalığı, yığcamlığı, sintaktik quruluşun nisbi sadəliyi ilə seçilir. Dialoq iştirakçıların nitqi, bir qayda olaraq, bir-birinə bağlanır. Dialoqda yarımçıq cümlələr, replikalar çoxluq təşkil edir. Dialoq struktur və ya məna rəbitəsi ilə əlaqələndirən replikalar məcmusu kimi çıxış edir. Dialoq vahidləri bir-birini təyin və bərpə edə bilir. Dialoq üçün səciyyəvi olan söz, tərkib, sintaktik ifadə tərzini dialoqizm adlanır. Dialoq prosesində tərəflərin biri və ya hər ikisi kiçik monoloqlardan istifadə edə bilər. Bu halda monoloq qarşı tərəfə ünvanlandığı kimi, onu quranın özünə də aid olur.

Dialoq ünsiyyət şəraitindən, kommunikativ aktda iştirak edənlərin bir-birinə münasibətindən, bir-birini tanımasından, danışıq mövzunu bilməkdən və s. asılı olaraq müxtəlif şəkillərdə baş verir. Qeyd olunan xüsusiyyətlər həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində olan dialoqlar üçün eynidir. Bu da müxtəlif sistemli dillərdə dialoqun oxşar təbiətini göstərir.

Dialoqda cümlələrin yarımçıq olması müşahidə edilir. Bu cəhət dialoq replikalarının həm elliptikliyə, həm də natamamlığa görə təhlilini gerçəkləşdirir. Yarımçıq və ya tamamlanmamış cümlənin, replikanın məzmunu əvvəlki iştirakçının nitqi əsasında bərpə olunur.

Dil daşıyıcıları arasındakı qarşılıqlı nitq təsiri aktı kommunikativ akt adlanır. Belə akt zamanı tərəflər informasiya mübadiləsində olurlar.

Nitq aktında informasiya ötürülür və qəbul olunur. İnformasiyanın ötürülməsi birtərəfli səciyyə daşıyır. İnformasiyanı qəbul edən tərəfin bununla bağlı cavab reaksiyası ikinci nitq aktıdır. Məsələn:

“- *Today we are going to the theatre.*

- *Really? What performance?*

- *I've got tickets for "The Cherry Orchard" by Chekhov. Today is the first night.*

- *I have heard that the play is worth seeing. The cast of actors is tremendous".*

Və ya:

“- *Şahin, bu çayda balıq olur?*

- *Var.*

- *Hansı balıqdı?*



- *Qızıl xallı, farel.*

- *Nəynən tuturlar, tilovnan, yoxsa atma ilə?*

- *Tilovnan. Tor da qururlar, xəlvət..."* (S.Əhmədov.Toğana. s. 25-

26).

Qeyd edildiyi kimi, kommunikativ akt onda iştirak edənlər arasında informasiya mübadiləsi prosesidir. Bu aktın əsas beş komponenti fərqləndirilir: adresant, adresat, əlaqə, referent, kod.

*adresant →→→→ kod→→→→referent→→→→əlaqə→→→→*

*adresat*

Kommunikasiya prosesində adresat və adresant nitq aktına görə əvəzlənir. Adresant adresata və əksinə, adresat adresanta çevrilir. M.Halliday dialoqu iki şəxs arasında mübadilə prosesinin sosial konteksti səviyyəsində təyin edir. Onun fikrinə görə dialoq prosesində fikirlər və iştirakçıların yerinə yetirdiyi funksiyalar dəyişir.<sup>1</sup>

İngilis və Azərbaycan dili materialları əsasında dialoji nitqin xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, başvermə şəraitinə, iştirakçıların sayına, onların bir-birinə münasibətinə, diktorların bir-birinin mövqeyi ilə razılaşmasına, ünvanlanmış nitqə reaksiyaya görə müxtəlif sistemli dillərdə dialoqlar eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Monoloqun hökmləri ümumi şəkildə bütün adresantlara aiddir. Dialoji ünsiyyətdə isə kommunikantların sayı ikidən N-ə qədər dəyişir. Burada kommunikantların növbələşməsi vacib xüsusiyyətdir. Əgər iştirakçılar sayı ikidirsə növbələşmə ardıcılığı məlumdur. Kommunikantların sayı ikidən artıq olan halda poliloq əmələ gəlir və bu poliloq dialoqlara bölünür.

Dialoqda nitqin adresatının olması vacib şərtədir. Monoloji nitqdə isə müəyyən hallarda adresat olmur və ya adresat passiv mövqedə durur. Dialoqda adresat informasiyanı qəbul etdikdən sonra aktivləşərək adresanta çevrilir. Həmin məqamda əvvəlki adresant adresat funksiyasını yerinə yetirir. Lakin bu cür növbələşmə və informasiyanı qəbul etməkdən sonrakı aktivləşmə heç də həmişə əsas deyildir.

Dialoq ümumi anlayış kimi sintaktik, semantik və hətta pragmatik baxımdan bircinsli deyildir. Dialoqa aşağıdakı xüsusiyyətlər əsasdır: 1) danışıqların dəyişməsi heç bir qanunauyğunluğa tabe deyildir; 2) hər anda yalnız bir nəfər danışır; 3) bir epizoddan digərinə keçid müntəzəm və ya tarazlanmış olur; 4) replikaların mübadilə qaydası dəyişkəndir; 5) danışıqın

---

<sup>1</sup> Halliday M.A. Language as code and language as behaviour: A systemic-functional interpretation of the nature and ontogenesis of dialogue // R.P. Fawcett, M. Halliday eds. The semiotics of culture and language: Vol.1: Language as social semiotic. – L.; Dover (N.H.): Pinter, 1984. 3-35. s.11

uzunluğu və ya davametmə müddəti qabaqcadan təyin oluna bilmir; 6) hökmün məzmunu əvvəlcədən məlum olmur; 7) iştirakçıların danışıqlarının paylanması qabaqcadan məlum olmur; 8) iştirakçıların sayı dəyişə bilər; 9) söhbət fasiləsiz və kəsilməz ola bilər.

Birinci fəslin “**Dialoqun strukturu və sosial səciyyəsi. Dialoqda dominasiya və kooperasiya**” adlanan ikinci yarımbaşlığı dialoqun quruluşuna, səviyyəsinə, sosial və məzmun ölçülərinə həsr olunub.

Dialoqun quruluşu, səviyyələri elementləri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Ötən əsrin 70-ci illərin sonlarında mətn dilçiliyinin daha çox diqqət mərkəzinə çəkilməsi ilə bağlı dialoqun 3 xüsusiyyəti fərqləndirilir: 1) qarşılıqlı nitq təsirində olan danışan və dinləyən; 2) nitq hadisəsi; 3) danışığın mövzusu.

Dialoqun sosial və məzmun ölçüləri vardır. Sosial və məzmun keyfiyyəti bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Bununla belə, dialoqa həm sosial yöndən, həm də məzmun istiqamətindən yanaşmaq mümkündür. Sosial xüsusiyyətlərə görə dialoqu müxtəlif növlərə ayırmaq olar. Məsələn, rəislə işçi arasında, bərabər sosial statuslu şəxslər arasında dialoqlar vardır. Təbii ki, iştirakçıların sosial cəhətdən fərqli olması dialoqa həm ekstralingvistik, həm də intralingvistik təsirlər göstərir.

*“Grandfather lifted his binoculars to his eyes. On the railway a single engine moved along the line.*

*-That's interesting.*

*-What is?-asked Aunt Mary.*

*-I saw Robert on the railway line this morning.*

*-Who is Robert? – asked Harry, slightly interested.*

*-No, Father, - said Aunt Mary, in annoyed voice.*

*-Or may be it was yesterday.*

*-That's impossible.*

*-But it's true – said Grandfather.*

*-Who's Robert? – Marry sat down beside Nancy on the step. She didn't answer. – Nancy.*

*She shook her head.*

*-I don't know [Johnston J. “The old jest”. –London: Jungle Publications, 2007 -78 s. p. 10-11].*

Dialoqun konversasiya təhlilində dialoqun aşağıdakı təhlil kateqoriyaları formaları fərqləndirilir: 1) makrosəviyyə kateqoriyası; 2) aralıq səviyyə kateqoriyası; 3) mikrosəviyyə kateqoriyası.

Makrosəviyyə kateqoriyasında dialoq fazalara bölünür: 1) başlanğıc; 2) orta (əsas mövzunun davam etdirilməsi); 3) qeyri-mərkəzi faza (sahə); 4) ikinci dərəcəli mövzular, epizodlar; 5) sonluq.

Dialoqların başlanğıc fazaları müəyyən şablonlar üzrə qurulur. Başlanğıc situasiyadan asılı olaraq etiket normaları və etiket qəlibləri əsasında gedir:

*“Dəstəyi Vahid götürdü.*

*- Alo, Rəşid salam!*

*- Salam.*

*- Niyə gəlmirsiniz?”* [İsa Hüseynov. “Doğma və yad adamlar” s. 180-181]

*- Hello Pip! You come home eh?*

*- Yes, but I returned.* [Dickens. s. 46].

Dialoqun başlanğıcı kimi sonluğu da müəyyən qəliblərlə formalaşır. Sonluq, bir qayda olaraq, dialoq iştirakçılarının bir-birindən ayrılması prosesini ifadə edir. Bu zaman tərəflər sağollaşırlar.

Aralıq səviyyəyə görə dialoq aşağıdakı hissələrə bölünür: 1) dialoq addımı (elementar replika); 2) replika mübadiləsi əsasında danışanın dəyişməsi; 3) danışıqın gedişi; 4) nitq aktı və ya qavrama aktı; 5) dialoqun budaqlanma siqnalı; 6) əks rabitə kanalının fəaliyyəti.

Dialoqda replikalar ardıcılığını bir-biri ilə propozisiyanın rolu böyükdür. Belə əlaqələndirici funksiyanı nitqin mövzusu təşkil edir. Müsahiblərin mühakimələri uyğun gəlmədikdə belə, onları topik adlandırılan nitq predmeti birləşdirir. Müsahiblərin mühakimələri uyğun gəlmədikdə belə, onları topik adlandırılan nitq predmeti birləşdirir. Topiklərin belə əvəzlənməsində müxtəlif konfigurasiyalar (dövrələr, təkrarlar, topik hökmlərinin müxtəlif səviyyəli bağlılığı) aşkara çıxır. Qeyd olunan ardıcılığın minimum üç növü vardır: 1) topiklərin tabeliliyi; 2) topiklərin assosiasiyası; 3) topiklərin əvəzlənməsi. Onların yaranmasında dialoqdakı müsahibələr iştirak edir. Müsahibələr sosial koqnitiv amillərdən asılı olaraq bu prosədə bir-biri ilə müqayisədə az və ya çox iştirak edirlər.

Dialoji mətnin iki əsas xüsusiyyəti vardır. Birinci xüsusiyyəti onunla bağlıdır ki, dialoqda hər bir hökmün, ifadənin müəllifi olur və bu hökm ikinci şəxsə, dinləyənə ünvanlanır. Dialoji mətndə cümlənin daxil edildiyi nitq aktı dialoqun yerini, iştirakçıları, başvermə vaxtını və konteksti müəyyən mənada əhatə edir. Dialoqun ikinci əsas xüsusiyyəti onu təşkil edən replikaların bir-birinin davamı kimi çıxış etməsindədir. Dialoq üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də dəqiqləşdirici sualların verilməsidir. Bəzən bu

suallar ünvanlanmış suala və ya nitq aktına reaksiyanın dərhal formalaşmasından irəli gəlir.

*-Have you any children?*

*- No, I had a wife once, but she didn't really like me very much when she got to know me. That was all in my yonger days.*

*- Why didn't she like you?*

*- I suppose when I married her I was a normal person with a name and address. I even had a horse in London. ...[Johnston J. p. 45-46.].*

Dialoqlarda dolayı nitq aktlarından da istifadə olunur. Bu zaman kommunikativ niyyət aşkar şəkildə ifadəsini tapmır. Dialoqlarda dolayı nitq aktı həm sual, həm də cavab replikalarında olur.

Birinci fəslin üçüncü yarımbaşlığında (“**Dialoqların təsnifi**”) dialoqların struktur təsnifi verilmişdir.

Dialoqa müasir linqvistika prizmasından yanaşdıqda, ilk növbədə diskurs anlayışını təyin etmək lazım gəlir.

T.van Deyk diskursu həm geniş, həm də dar mənada izah edərək göstərir ki, geniş mənada diskurs danışan və dinləyən (eləcə də müşahidə edən) arasında müəyyən zaman və məkan daxilindəki ünsiyyət fəaliyyəti prosesində yaranan kommunikativ hadisədir. Kommunikativ təsir nitq və yazı formasında olub verbal və qeyri-verbal tərkib elementlərini özündə birləşdirə bilər. Diskursa aid ən sadə nümunə adi danışmaq, dialoq, qəzetin oxunması və s. sayıla bilər. Dar mənada diskurs kommunikativ təsirin yalnız verbal təşkilədicisi əsasında formalaşan “mətn” və ya “danışmaq”dır. Kommunikativ fəaliyyətin bitmiş və ya davam edən məhsulu olan diskurs həmin kommunikativ prosesin yazı və ya nitq formasında ifadəsinin nəticəsidir. Beləliklə, diskurs kommunikativ fəaliyyətin yazılı və ya şifahi formada olan verbal məhsuludur<sup>1</sup>.

“Diskurs” mətndən başqa, mətni başa düşmək üçün zəruri olan ekstralingvistik amilləri (dünya haqqında biliklər, münasibət, adresatın məqsədi və s.) özündə birləşdirən mürəkkəb kommunikativ hadisədir, diskurs nitq axını, daimi fəaliyyətdə olan dildir. Bu dil həm kommunikatın, həm də kommunikativ şəraitin tarixi, dövrün bütün rəngarəngliyi, fərdi və sosial xüsusiyyətləri təsir göstərir<sup>2</sup>. Məsələn, dövrün diskursa təsiri aydın seçilən belə bir mətnə diqqət edək:

---

<sup>1</sup> Dijk T.A.Van. Text and context: Exploration in the semantics and Pragmatics of Discourse. London-New-York: Academic Press. 1983,s. 72

<sup>2</sup> Yenə orada, s.17

*“Cəbrayıl kişi təkbaşına yarım milyon manat tank pulu verib. Bundan xəbərin var?*

*-Var.*

*-Bə nə zəvzək-zəvzək danışırısan! Yarım milyonu aparıb təhvil verib banka, çekini gətirib qoyub raykomun stolunun üstə, Raykomumuz Sultan Əmirli yoldaş da əlinə bu uzunluqda təşəkkürnamə verib!*

*-Bə Əmirli yoldaş deməyibmi bu qədər pulu haradan alıbsan?*

*-Əmirli yoldaşa tank pulu lazımdı!*

*Anamın nəfəsi kəlağayını titrətdi:*

*-Ədalətsizlikdi, Mehbali əmi.*

*-Nə ədalət!.. Ədalət bunların atalarıynan davaya gedib! Nemesnən cəngi-cidala gedib! Burada qalanının da başına hava gəlib! Tütək çalıb, frontda önlənrə yas tutur!”* (İsa Hüseynov. Seçilmiş əsərləri, I c. s. 325).

Diskursun təsnifinə yanaşma müxtəlifliyi vardır. Bəzi tədqiqatçılar diskursu ünsiyyətin məqsəd və vəzifələrinə, digərləri diskursda iştirak edən kommunikanın sayına, eləcə də onların diskursda iştirak səviyyəsinə görə təsnif etməyin vacibliyini qeyd edirlər.

Dialoq tipləri arasında məişət dialoqu ayrıca yer tutur. Bu dialoqlar adı məişət mövzularını əhatə edir. Burada tərəflər gündəlik qayğılarından, gələcək planlarından, ailənin üzvlərindən, qohumlardan, baş vermiş hadisələrdən danışirlər.

M.Makarov gündəlik məişət danışılarını məişət, kriminal aləmində gedən söhbətləri kriminal, hüquqa aid söhbətlər hüquq, tibbə aid söhbətlər tibb və s. diskurslar adlandırır<sup>1</sup>.

Son dövrlərdə müxtəlif diskursların öyrənilməsi istiqamətində tədqiqat işləri aparılır. Siyasi, tibbi, məişət, kompüter, reklam, ekoloji və s. diskursların hər birinin ayrı-ayrılıqda araşdırılmasına diqqət verilir.

Dialoqun bir sıra başqa xüsusiyyətlər üzrə də qruplaşdırılması aparılmışdır. Bu baxımdan aşağıdakı dialoq formalarını ayırmaq olur:

I. İştirakçıların danışığa hazırlıq səviyyəsinə görə: 1) təbii dialoq; 2) spontan dialoq; 3) hazırlanmış dialoq; 4) uydurma bədii dialoq; 5) qurama dialoq.

II. Məkan-zaman xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən formalar: 1) üzbəüz dialoq; 3) müəyyən məsafədən baş verən ünsiyyət (telefon danışığı).

III. İştirakçıların sayı ilə bağlı formalar: 1) şəxslərarası didaktik mübadilə; 2) qrup söhbəti.

---

<sup>1</sup> Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М. : Гнозис, 2003, s.34-36

IV. Açıqlıq dərəcəsinə görə fərqlənən formalar: 1) intim dialoq; etibarlılıq şəraitində baş verən dialoq; 3) yarımşəxsi; 4) açıq.

Dialoqlar dialoji nitqdə iştirak edənlərin bir-biri ilə münasibəti və ya onların sosial statusları əsasında da təsnif olunur. Məsələn, 1) müxtəlif sosial statuslu şəxslər arasında; 2) bərabər sosial statuslu şəxslər arasında dialoq. Belə ayırma təbii səciyyə daşıyır. Lakin təsnif üçün ümumi sərhədi təyin etməyə əsas yaranmadığından ümumiləşdirmə aparmaq, aralıq növləri təyin etmək çətinlik törədir. Cəmiyyətdə sosial paylanma imkanları geniş olduğundan kifayət qədər çox dialoq növlərini ayırmaq lazım gəlir. Məsələn, valideyn-uşaq (ata-oğul, ata-qız, ana-oğul, ana-qız, qardaş-qardaş, qardaş-bacı və s.), zabit-əsgər, müəllim-şagird, böyük-uşaq, oğlan-qız, satıcı-alıcı, həkim-xəstə və s.

Dialoqların təsnifi ilə bağlı aparılmış təhlil göstərir ki, dialoqların növlərinin müəyyənləşdirilməsi təsnifat meyarının seçilməsindən asılıdır. Fərqli meyarların seçilməsi təsnifat əsasında yaranan qrupların sayının dəyişməsinə səbəb olur.

**“Dialoqun spesifik kommunikativ vahidləri”** adlanan ikinci fəsilə dialoqda işlənən spesifik kommunikativ vahidlərin ümumi səciyyəsi, razılaşma və təsdiq kommunikativləri öyrənilir.

Dialoqun tədqiqinin əsas məsələlərindən biri onun sintaksisi ilə bağlıdır. Aydındır ki, spesifik kommunikativ vahidlərin (SKV) statusu və relevant əlamətləri onların əsas kommunikativ vahidlə - cümlə və ya ona bərabər götürülən hökm ilə müqayisəsi prosesində müəyyənləşdirilə bilər.

SKV cümlə statusuna malik deyil. Cümləyə aid xüsusiyyətlərdən SKV üçün vacib olanı kommunikativ funksiyadır. Bütün digər parametrlər SKV-yə xas deyil və fakultativ səciyyə daşıyır. Hökmə nitq statusu, kommunikativ funksiya, aktual üzvlənmə və intonasiya, cümlə ilə müqayisədə quruluş sərbəstliyi, nitq iştirakçılara istiqamətlənmə, nitq şəraiti ilə bağlılıq kimi xüsusiyyətlər xasdır.

T.V.Şmelyova hökmü təyin edərkən subyektiv-modal əlamətlərə, «subyektiv mahiyyətə» istinad edir. Tədqiqatçı hökmü ünsiyyət şəraitindən götürülmüş cümlə sayır. Onun fikrinə görə hökm kimin tərəfindən nə üçün söylənməsi, müəllifin adresata, ötürülən məlumatla və bilavasitə nitq fəaliyyətinə münasibətinə dair informasiya daşıyır.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Шмелева Т.В. Модус и средства его выражения в высказывании// Идеографические аспекты русской грамматики. –Москва, 1988, s.169.

Dialogun spesifik kommunikativ vahidləri dilçilikdə hökm, kodlaşdırılmamış hökm, kvazi cümlə, kommunikat, frazoid, sentensoid, üzvlənməyən cümlələr, kommunikativ frazeologizmlər, kommunikativlər, relyativlər, stasionar cümlələr, dinləyənin metakommunikativ siqnailləri, qrammatik formalaşmamış cümlələr adlandırılırlar. Anlayışın müxtəlif cür adlandırılması bu vahidlərin hələlilik kifayət qədər dərinədən tədqiq edilmədiyini göstərir.

Bizim fikrimizcə, dialogun cümlə səciyyəsi daşımayan replikalarını ümumi şəkildə spesifik kommunikativ vahidlər adlandırmaq və onları qrupa ayırmaq mümkündür: 1) kommunikativlər; 2) natamam hökmlər.

SKV-nin iki növü - kommunikativlər və natamam hökmlər arasında əsaslı fərqlər vardır. Kommunikativlərin üç əsas tipi fərqləndirilir: 1) modal-cavab və sual söz-cümlələri; 2) emosional qiymətləndirmə söz cümlələri; 3) təhrikedici söz-cümlələr.

Modal-cavab və sual söz-cümlələrinin özü də üç növə ayrılır: 1) təsdiq söz-cümlələri (Hə, bəli, yaxşı, əlbəttə, aha); 2) inkar söz-cümlələri (Yox, xeyr, yalan, heç və s.); 3) sual söz-cümlələr (Hə, yox, yaxşı, doğurdan və s.). Emosional qiymətləndirmə söz cümlələr nidalarla ifadə olunur (Ah!, Of!, Ey! və s.).

Söz-cümlələrin beş işlənmə məqamı qeyd olunur: 1) təsdiq; 2) inkar; 3) sual; 4) görüş və ayrılıq məqamı; 5) qəzəb, sevinc, təəccüb, heyf-silənmə<sup>1</sup>.

Söz-cümlənin beş növü göstərilir: 1) emosional-qiymətləndirici söz-cümlə; 2) söz-cümlə; 3) sual söz-cümlə; 4) təsdiq söz-cümlə; 5) təhrikedici söz-cümlə<sup>2</sup>.

Qeyd edilmiş cümlə tiplərinə dair nümunələri nəzərdən keçirək.

“- *Babanızı qarşılamağa tək getmişdiniz?*

- *Bəli.*

- *Yolda heç kimə rast gəlmədiniz?*

- *Yox.*

- *Birbaşa bura gəldiniz?*

- *Hə...”* (Elçin. Pövestlər. s.56)

Verilmiş nümunədəki dördüncü cümlə inkar söz-cümlədir (Yox). Suallara verilmiş digər cavabların dördündə isə təsdiq söz-cümləsi işlənmişdir.

---

<sup>1</sup> Ağayeva F. Azərbaycan danışıq dili. Bakı: “Maarif”, 1985, s. 257

<sup>2</sup> Müasir Azərbaycan dili. III h. Bakı, “Elm”, 1981, s.285-290

İngilis danışiq dilində, eləcə də bədii ədəbiyyatdakı dialoqlarda da söz-cümlələr işlənir. “Verbless imperative sentence” adlanın söz-cümlələrdə feil iştirak etmir. “Silence!”, “The salt, please”, “Hats off”, “Quiet!”, “Easy”, “Out!”, “Over there!”, “Out with it!”, “Down with him” və s. bu kimi söz və ifadələr danışiq dilində, dialoqlarda geniş istifadə olunur.

Rus dilçiliyində kommunikativlərin müxtəlif sayda qruplara bölünməsinə rast gəlinir. N.Y.Şvedova kommunikativlərin 7 qrupunu - 1) təsdiq, inkar, razılıq, razı olmamaq; 2) etiket formulları; 3) təhrikedici söz-cümlələr; 4) emosiya, emosional münasibət bildirənlər; 5) ümumi sual və ona cavab; 6) səs təqlidi; 7) təcrid olunmuş çağırış, müraciət,<sup>1</sup> Daqurova 6 qrupunu - 1) emosional-ekspresiv; 2) emosional-qiymətləndirmə; 3) təhrikedici; 4) təsdiq; 5) inkar; 6) sual ayırır.<sup>2</sup>

Dialoqda istifadə olunan spesifik kommunikativ vahidlər müəyyən funksional rol oynayırlar. Ona görə də onların funksional zonalar üzrə bölgüsü əhəmiyyətlidir. Funksional zona invariant məna və kommunikativ təyinatın ümumi cəhətlərinə görə birləşən, kommunikativ fəzanın bir hissəsini tutan hökmlər toplusu kimi başa düşülür.

Kommunikativlərin fərqi-semantik fərqlənməsi bəzən çox gizli, bəzən isə olduqca aşkar şəkildə özünü göstərir.

Spesifik kommunikativ vahidlərin birinci tipinin (şərti olaraq A tipi) dörd əsas funksional zonası vardır: 1) razılışma/təsdiq; 2) razılışmama/inkar; 3) koqnitiv modal qiymətləndirmə; 4) emosional reaksiya. Bunlardan birinci üçü az öyrənilmişdir. Emosional reaksiya funksional zonasına daxil olan SKV-lər nida cümlələri, emotivlər kimi araşdırılmışdır.

Razılışmamağı ifadə edən qrammatik vasitələr model və xüsusi quruluş şəklində cümlədə birləşir. Onların köməyi ilə ünsiyyət zamanı danışan bu və ya digər hadisə ilə bağlı özünün narazılığını bildirir. Bu cür modellər və quruluşlar hazır qəliblər, klişelər şəklində olur. Onların qrammatik forması dildə hazır formadadır. İngilis dilində belə qrammatik qəliblər rolunu *do not; do not agree with; can not; is not* və s. birləşmələri oynayır. Azərbaycan danışiq dilində də belə hazır qəliblər çoxdur: *xeyr, yox, ola bilməz, mümkün deyil, elə deyil, razı deyiləm, razılışmıram* və s. Bu cür qəliblərin işlənmə xüsusiyyətlərini nümunələr əsasında araşdırmaq daha məqsədəuyğundur.

<sup>1</sup> Русская грамматика. Москва, Наука, 1980, s. 420-421

<sup>2</sup> Дагуров В.Г. Грамматические не оформленные высказывания в русском языке. Москва, Изд-во Моск. Обл. ПУ, 1988, s. 78-79



Müqayisəli təhlil göstərir ki, kommunikativlərin funksional zonalar üzrə bölgüsündə yer alan razılaşma/təsdiq, razılaşmama/inkar, emosional reaksiya qrupları təsnifatlarda daha çox qeydə alınır. Ona görə də həmin kommunikativlərin dialoqlarda işlənməsini araşdırmağı birinci dərəcəli sayırıq.

İkinci fəslin ikinci yarımbaşlığı **“Razılaşma və təsdiq kommunikativləri”** adlanır.

Razılaşma müxtəlif subyektlərin gerçəkliyin hansısa hadisəsi haqqında fikir eyniliyini ifadə edir. Bizim fikrimizcə, müəyyən hadisə haqqındakı nöqteyi-nəzərin oxşarlığı həmişə razılaşma olmadığı kimi, münasibətin tam üst-üstə düşməməsi də razılaşmaq kimi qəbul oluna bilməz.

Razılaşma semantik-kommunikativ kateqoriyası mənasına görə müxtəlif çalarlara malikdir. Razılaşmanın patetik, yalançı, bəyənilməyən, ironiyalı növləri ola bilər. Sonuncu üç növ formaca razılaşma, məzmunca razılaşmamaqdır<sup>1</sup>.

A.K.Solovyeva tam və natamam razılaşma formalarını fərqləndirir. Tam razılaşmanın razılaşma-təsdiq, razılaşma-bəyənmə, razılaşma-icazə, razılaşma-vəd, düşünülmüş razılaşma, yekdil razılaşma və s. növləri vardır. Natamam razılaşmanın qismən razılaşma, məcburi razılaşma, razılaşma-güzəşt və s. növləri qeydə alınır<sup>2</sup>.

Razılaşma kateqoriyasının iki formasının fərqləndirilməsi vacibdir: 1) razılaşma müsahibin hökmünə xüsusi kommunikativ reaksiya kimi; 2) razılaşma tonallıq və dialoqda davranış xətti kimi.

Dialoji nitqdə razılaşma və təsdiq ifadə edən xüsusi kommunikativ vahidlər yüksək işləklik dərəcəsinə malikdir. Azərbaycan dilində işlənən *“hə”*, *“bəli”* kommunikativləri ümumi kommunikativlər sistemində xüsusi yer tutur. *“Hə”* (bəli) vahidi dialoq iştirakçısının fikrinin, mülahizəsinin doğruluğunu, həqiqiliyinin təsdiqi üçün işlənir.

*“Hə”* kommunikativi daha çox sual və faktı dəqiqləşdirən nitq aktlarına uyğun gələn sual və nəqli cümlələrə reaksiya kimi üzə çıxır. Sual cümlələrinə cavab funksiyasını yerinə yetirmək məqamında *“hə”* (*“bəli”*) daha çox işlədilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu söz dilin ümumi suallara lakonik cavab formalarından biridir. Ümumi pozitiv suala *“hə”* təsdiqedic

---

<sup>1</sup> Ленская И.С. Проблема невербализованного содержания речи // Проблемы вербальной коммуникации и представления знаний. Иркутск, Изд-во ИПИ, 1998, с.110

<sup>2</sup> Соловьева А.К. О некоторых общих вопросах диалога//Вопросы языкознания. Москва, 1965. № 6, с. 63

cavab və ya təsdiqedicə cavabı ötürmək vasitəsidir. Əgər belə suala dialoq iştirakçılarından birinin hansı bir hadisənin doğruluğu haqqında fərziyyəsi kimi baxılırsa, onda təsdiqetmənin modus mənasının söylənmiş versiyanın obyektivliyini, doğruluğunu təkrarı olmasını söyləmək mümkündür.

- *Sabah universitetdə olacaqsan?* - *Hə.* (birinci saat dərsim var)

Ümumi sual neqativ səciyyə daşdıqda dialoqda «hə» cavabı semantik çoxmənalığa səbəb olur, kommunikativ çətinlik doğurur.

*A:- Əşrəf, çörək almağa getməmişən?*

*Ə:- Hə*

*A:- Getmişən?*

*Ə:- Yox, hələ getməmişəm.*

*“Hə” dialoji nitqdə nəqli cümlələrə reaksiya olur. Məsələn, Anam dedi:*

*- Bürküdü, Mehbalı əmi.*

- *Hə. Bu il bürküdü, qızım* (İ.Hüseynov. Seçilmiş əsərləri. I cild, s. 323)

İngilis dilində “hə” kommunikativinin qarşılığı “yes” sözüdür. Bu söz də nəqli cümlələrə reaksiya olur. Məsələn,

- *“Santiago,” the boy said.*

- *“Yes,” the old man said* (Hemingway E. The Old Man and the Sea, s. 7].

Belə dialoqlarda Azərbaycan dilində “hə”, ingilis dilində “yes” müsahibin fikrini təsdiq etmək, onunla həmrəyliyini bildirmək üçün işlədilir.

Azərbaycan və ingilis dillərində razılışma və təsdiqetmə kommunikativləri sayca müəyyən çoxluq təşkil edir. *Hə, əlbəttə, aha, şübhəsiz, yəqin, sözsüz, təbii, bəs necə, demə, yaxşı, oldu, doğru* və s.

Razılışmaq dialoqlarda tez-tez təsadüf olunan nitq aktlarından biridir. J.Serl nitq aktını üç səviyyəyə ayırmış və əsas diqqəti «illokutiv akt» üzərində cəmləmişdir. Onun fikrinə görə, illokutiv akt fərdin müəyyən frazaları tələffüz etmək, canlandırmaq fəaliyyətidir<sup>1</sup>. İllokutiv aktları fərqləndirə biləcək linqvistik parametrlərin sayı on ikidən çoxdur. Onlardan ən əhəmiyyətli olanları illokutiv məqsəd (illocutionary point), uyğunlaşmanın istiqaməti (direction of fit) və psixoloji vəziyyətin ifadəsidir. Bu üç anlayış illokutiv aktların əsas siniflərini ayırmağa imkan verir.

---

<sup>1</sup> Серль Дж. Теория речевых актов. Москва, «Прогресс», 1988, s. 29

Mənfi reaksiya nitq aktı reaktiv akt olub danışanın baş vermiş və ya verəcək hadisəyə əvvəl səslənmiş fikrə mənfi münasibətini ifadə edir və informativ, qiymətləndirmə və ya imperativ hökmlərdə müəyyən emosional çalarla üzə çıxır.

Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan vahid «yox» və «xeyr» kommunikativləridir. *Yox* və *xeyr* arasındakı əsas fərqlərdən biri qarşı tərəflə münasibətin səviyyəsidir. Əgər münasibət dostluq və yaxınlıqla bağlıdırsa çox zaman «yox» formasından istifadə edilir.

Ünsiyyət prosesi və prosesdə istifadə olunan nitq aktları müxtəlif situasiyalarda və müxtəlif şəxslər arasında baş verir. Situasiya və nitq aktında iştirak edənlərdən asılı olaraq müsahibin fikri ilə razılaşmamağın müxtəlif formaları üzə çıxır. Bu məsələ ilə bağlı bir neçə konkret situasiyaları nəzərdən keçirək.

«Dialoqların semantik və struktur-qrammatik xüsusiyyətləri» adlanan üçüncü fəsildə dialoqun struktur-semantik təşkili, dialoji nitqdə emosionallıq və ekspressivlik, dialoqda elleptiklik və bəzi feillərin işlənməsi məsələləri tədqiq olunur və üç yarımbaşlıqdan ibrətdir.

Birinci yarımbaşlıq **“Dialoqun struktur-semantik təşkili”** adlanır.

Dialoji nitqin semantikasi leksik vahidlərin semantikasından fərqlənir. Burada semantika anlayışı başqa şəkildə təyin olunur. Dialoqda semantika sözün, ifadənin və ya qrammatik formanın mənasından genişdir. Dialoqun semantikasi onun ayrı-ayrı replikalarının məzmunu, bu replikaların ümumi mövzuya münasibəti, dialoq iştirakçılarının, rolunu (danışan-dinləyən-danışan) dəyişməsinin ümumi məzmununa təsiri, dialoqun praqmatikası, dialoqda intonasiya, məntiqi vurğunun məzmununa təsiri kimi məsələləri əhatə edir. Ona görə də dialoji nitqdə hər bir replika dialoqun ümumi gedişindən asılı olaraq təşkilçilərinin semantikasından fərqli məzmun, məna ala bilər. «Semantika da işarənin hansı mənalara malik olmasını öyrənir, konkret bir məqamda işarənin hansı mənada işlənməsini araşdırır. Məs., /baş/ (ağajın, dağın, insanın) və s. anlamlarında işlənə bilər. Deməli, təsviri sintaksis və semantika dilçiliyə, formal sintaksis və formal semantika məntiqə aiddir»<sup>1</sup>

Dialoji nitqin semantik xüsusiyyətləri həm dialoqda işlənən leksik vahidlərin, sintaktik konstruksiyaların mənalarına, həm də dialoqun bütün parametrlərinin kompleks nəzərə alınmasına görə araşdırıla bilər. «Dil bilgisi sonsuz sayda cümlələrə dərin və üst strukturları tətbiq etmək, həmin

---

<sup>1</sup> Veysəlli F. Semantika. Bakı: Mütərcim, 2010-336 s.s.317

strukturları müvafiq şəkildə əlaqələndirmək və fonetik şərhlər vermək qabiliyyətini ehtiva edir».<sup>1</sup>

Dialoqun gedişi kommunikantların nitq davranışının kompleksi olub qarşılıqlı əlaqəli üç cəhətdən təşkil olunur. Həmin cəhətlər bunlardır: 1) psixoloji cəhət; 2) təşkilati dinamik aspekt; 3) kompozisiya-məzmun cəhəti. Psixoloji cəhət kommunikativ aktın niyyətini və ünsiyyəti iştirakçılarının kommunikativ fəallığa köklənməsidir. Kommunikativ təşəbbüsün paylanması dialoqun təşkilati-dinamik cəhətini təşkil edir.

Dialoji nitqin təşkili və onun kommunikativ təyinatı nitqin məzmunu, eləcə də janrı ilə təyin olur. Dialoqlarda nitq aktlarının təşkili və təyinatı onların iki formasını üzə çıxarır. Birinci forma qısa replikaların mübadiləsidir.

Dialoqun semantikasi dialoqun gedişi, onun strukturu ilə bağlıdır. Qısa replikaların mübadiləsi dialoqda mövzunun və rolların dəyişməsinə daha çox imkan açır.

İkinci formada replika böyük həcmli olur. Bu forma narrativ rejim adlanır.

Qısa replikaların mübadiləsi rejimində kommunikasiya sürətli olur. Bu həm də danışıqla dinləyənin bir-birin tez-tez əvəz etməsinə əsas verir. Narrativ rejimdə nəqlətmə davamlıdır, danışan kommunikat rolunu dəyişməyə, dinləyən funksiyasına keçməyə meyilli olmur.

Dialoji nitqdə pragmatik əlaqələr toplusu mövcuddur. Pragmatik əlaqələrin isə dörd əsas tipi vardır. Birinci tip nitq aktları arasındakı əlaqədir. İkinci tip nitq aktının uğurlu davamına xidmət göstərən cavab replikalardır. Üçüncü tip əvvəlki hökmün prezumpsiyasına əsaslanan replikaların yaratdığı əlaqəni nəzərdə tutur. Nəhayət pragmatik əlaqənin dördüncü tipi replikaların diskurs implikaturasına əsaslanan əlaqəsidir.<sup>2</sup>

Dialoqun məzmun planının öyrənilməsi qeyd edilən əlaqələrin hər birini nəzərə almağı tələb edir.

Hazırda Azərbaycan-İngilis ikidilliyinin yayılma və tətbiq xüsusiyyətlərindən asılı olaraq İngilis dilinin danışıq dili səviyyəsində öyrənilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Dilin öyrənilməsi danışıq dilinin fonetik, leksik-semantik və qrammatik səviyyələrdə xüsusiyyətlərinə əsaslanmanı tələb edir. Təbii ki, Azərbaycan-İngilis ikidilliyi üçün də hər iki dil üzrə danışıq dilinin araşdırılması və əldə

---

<sup>1</sup> Хомски Н. Дил və təfəkkür. Bakı: Kitab aləmi, 2006, -152 s. s.55

<sup>2</sup> Падучева Е.В. Прагматические аспекты. Связности диалога//Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Т.41, №4, 1982, с.305-313

olunmuş materiallar, faktlar, nəticələr üzrə dilin tədrisini təşkil etməyi, müvafiq vəsaitlərin, lüğətlərin hazırlanması zərurətini ortaya atır.

Nitq aktında iştirak edənlərin vizual-hissi vəziyyətindən asılı olaraq konsituasiyaların beş tipi fərqləndirilir: 1) danışıq prosesinin vizual-hissi şəraitlə müşaiyət olunması; 2) predmet şəraiti; 3) hadisə ilə bağlı şərait; 4) siqnalla bağlı şərait; 5) səs, küy və s. hissi qavramalarla bağlı şərait.

Dialoji nitqdə iştirakçı tərəflər yalnız informasiyanın ötürülməsi ilə kifayətlənmirlər. Hər bir kommunikant müsahibənin hisslərinə təsir göstərməyə çalışır. Müsahibə təsir göstərmək arzusu nə qədər çox olursa, dil vasitələrinin seçilməsi, nitqdə işlədilməsinə diqqət artırılır. Məlumatın ekspressivliyi dil vasitələrinin daha ciddi şəkildə seçilməsinə səbəb olur.<sup>1</sup>

Ekspressivlik canlı nitqin deməli, dialoqun mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Ekspressivliyin əldə olunması üçün yalnız leksik vasitələrdən deyil, qrammatik vasitələrdən də geniş istifadə olunur.

Danışıq üslubu müasir ingilis dilinin əsas funksional üslublarından biridir.<sup>2</sup> Danışıq üslubu, əsasən şifahi dialoji nitqdə ifadəsini tapır. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dialoji nitqi çox dinamik və dəyişən dil üslubudur. Danışıq dili üçün sərbəst danışıq, sintaktik konstruksiyaların sadələşdirilməsi, dil normasından kənara çıxma səciyyəvidir.

Morfoloji formaların dialoqda üslubi ekspressiv, üslubi qeyri-okkazional, qeyri-ekspressiv, üslubi ekspressiv və üslubi neytral şəkildə işlənməsini qeyd etmək olar. Üslubi ekspressiv qrammatik formalar emosional xüsusiyyətlərinə görə seçilir və nitq tipindən asılı olmur.

Dialoji nitqdə istənilən qrammatik forma əlavə konnotativ mənə ala bilər. Qrammatik formanın üslubi konnotasiyası dialoji nitqdə dennotativ mənə ilə kontekstin uyğun gəlməməsinin nəticəsi kimi üzə çıxır. Bu uyğunsuzluq qrammatik formanın işlənməsi zamanı əmələ gəlir. İfadəlilik formanın qrammatik mənası ilə sözün leksik mənası arasındakı uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasının nəticəsi olur. Leksik və qrammatik mənanın sintezi əvəzinə onlar arasında ziddiyyət aşkarlanır. Belə ekspressivlik situativ kontekst zəminində meydana çıxır.

Danışıq dilində bir sıra diferensiallaşmamış ifadə vasitələri vardır ki, onlar kommunikativ müstəqilliyinə və nitqdə müəyyən məlumat bildirmək imkanına malik olur və adi cümlələrdən fərqlənilirlər. Bu ifadə vasitələri arasında danışıq dilində zəngin semantikasi və quruluş müxtəlifliyi ilə

---

<sup>1</sup>Шендельс Е.И. О стилистической грамматике// Иностранные языки в высшей школе. Москва, 1966. Вып.2., с.104-115, с.105

<sup>2</sup>Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык. Москва. Наука, 2009-384 с. ...с.9

seçilən nida cümlələri xüsusi yer tutur. Nida cümlələrinin əsasında duran kommunikativ sem məlumatın verilməsində və sorğunun qurulmasında özünəməxsus rol oynayır.

Belə kommunikativ semlərin dörd qrupu fərqləndirilir: 1) semantik, struktur bölgüyə xidmət edənlər; 2) məişətdə işlədilənlər (salamlama, təbrik, xeyir-dua, alqış və s.); 3) emotivlər; 4) sual-nida xarakterli ifadələr.

Nida cümlələri cümlə səviyyəsində və cümlədən böyük vahid kimi çıxış edə bilər. Onların struktur tiplərinin formalaşmasında söz sırası da mühüm rol oynayır. Yuxarıda qeyd olunan I qrupa daxil olan nida cümlələri külli miqdarda quruluş variantlarına malikdir. Onların yaranmasında ədatlar da mühüm rol oynayır.

Cümlə daxilində adlar və köməkçi nitq hissələri də istifadə olunur. Bütün bu elementləri onların sistemdə mövcudluq üsulu, kommunikativ vahidlər yaratmaqda rolunu və dəyərliliyi baxımından konstruktiv-semantik funksiyaya görə qruplaşdırmaq mümkündür. Kommunikativ vahiddəki elementləri, ünsürləri yerinə yetirdikləri konstruktiv-semantik funksiyaya görə üç qrupa ayırmaq olar. 1) birinci funksiya –müstəqil işlənmə; ikinci funksiya –cümlənin komponenti kimi işlənmə; 3) üçüncü funksiya – söz birləşməsinin komponenti kimi işlənmə. Konstruktiv-semantik funksiyaları yerinə yetirən elementlərin müxtəlif topluları sintaktik vahidin səciyyəsinə təşkil edir.

Dilçilikdə avtosemantik və sinsemantik kateqoriyaları da kommunikativ vahidin ünsürlərinin elementlərinin yuxarıdakı funksiyaları əsasında qəbul edilmiş anlayışlardır. Avtosemantiklik müstəqil kommunikativ vahid olmaqla bağlıdır. Avtosemantiklik müstəqil işlənə bilən, müstəqil kommunikasiya vahidi olan sintaktik strukturlara xas xüsusiyyətdir. Sinsemantiklik müstəqil kommunikativ vahid funksiyasını yerinə yetirmək xüsusiyyətinə malik olmayan ünsürlərə aiddir. Deməli cümlə ünsürlərinin, elementlərinin birinci funksiyasını yerinə yetirməsi avtosemantiklik, ikinci və üçüncü funksiyaları yerinə yetirməsi sinsemantiklikdir.

Avtosemantik qiymətləndiriji nida cümlələrinin strukturası nominativ səviyyədə də ola bilər. Məsələn: Avara! Xəsis! Yaxşı!

Dialoji nitq həmişə konkretliyi, qısalığı ellipsislə seçilir. Belə nitqdə müsahiblərə məlum olanların buraxılması müşahidə olunur. Ona görə də dialoji nitqin semantikasında mətnaltı məna olur.

Dialoji nitq nidalarla zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu fakt dialoji nitqin sintaktik xüsusiyyəti olmasa da, onun sintaktik qurulmasını əks etdirir. Dialoji nitq monoloji nitqdən daha effektivdir. Bu isə onda nidaların

çox işlənməsini doğurur. Nida gerçəkliyə emosional münasibəti implisitləşdirir. Emosional-ekspressiv xüsusiyyətlər dialoq kontekstində üzə çıxır, başa düşülür.

Dil vasitəsilə müxtəlif emosional vəziyyətin mü sahibə çatdırılması emotivlərin kommunikativ funksiyasını yerinə yetirməkdir.

Emosiyanın xüsusiyyətləri, onların qrup xarakteri, polisemantikliyi, emotiv vasitələrin polifunksionallığına təsir göstərir. Bu cəhət emotivlərin dildə istifadə olunmasında və başa düşülməsində çətinlik yaradır. Emotiv leksik vasitələrin, o cümlədən də nidaların dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə olunması bu dilin mənimsənilməsi prosesində formalaşır. Ona görə də hər bir dilin daşıyıcısı emosiyayı ifadə etmək zamanı hansı emotivdən, necə istifadə etmək üzərində düşünür.

Çoxmənalı sözlərin, o cümlədən emotivlərin tətbiqi aşağıdakı yollarla olur: 1) paralingvistik vasitələrlə (mimika, jest, bədən hərəkətləri); 2) supersegment vasitələrlə (intonasiya, ton, səsin gərginliyi); 3) qeyri-verbal kontekstlə (nitq situasiyası ilə bağlılıq); 4) verbal kontekstlə (əlavə sözlərdən istifadə yolu ilə).

Dialoqlarda emosionallıq yaradan qrammatik vasitələr külli miqdardadır. Bu komponentlər ədatlar, modal sözlər hesabına formalaşır. Belə kommunikativ ifadə vasitələri müxtəlif münasibətləri bildirməkdə mühüm rol oynayırlar. Emosionallığın intensivliyini əldə etmək üçün bu vasitələr bir mərkəzdə, bir vahiddə birləşir.

Üçüncü fəslin ikinci yarımbaşlığı **“Dialoji nitqdə elliptiklik, yarımçıq cümlələrin və bəzi feillərin işlənməsi”** adlanır.

Canlı dialoqun təhlili prosesində üç səviyyəni ayırmaq tələb olunur: 1) hökm aktı səviyyəsi; 2) kommunikativ akt səviyyəsi; 3) interaktiv akt səviyyəsi.

Dilçilikdə elliptik və yarımçıq cümlələr bir-birindən fərqləndirilir. Təbii ki, elliptik və yarımçıq cümlələrin qarışdırılması və bəzən eyni anlamda izah olunması halları da vardır. Bununla belə, qəbul olunmuş fikir elliptik və yarımçıq cümlələrin fərqli olmasıdır.

Elleptik konstruksiyaların başlıca işlənmə sahəsi dialoqlardır. Dialoqda cümlənin bir hissəsi buraxılır. Həmin hissə ya əvvəlki müsahibin replikasından aydınlaşır, ya da kifayət qədər əhəmiyyət daşımadığından buraxılır.

Dialoji nitqdə istifadə olunan elliptik konstruksiyaların tədqiqi göstərir ki, kontekstsiz elliptik konstruksiyaların cümləyə tamamlanması çətinidir.

Elleptik konstruksiyaların hər bir dildə işlənməsinin öz səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan dili üçün işlənən belə konstruksiyalar ingilis dili üçün və əksinə ingilis dili üçün işlək elliptik konstruksiyalar Azərbaycan dilində istifadə olunmur.

İngilis dilinin normativ qrammatikası hər cümlə mübtəda-xəbər strukturu ilə təyin olunur. Belə quruluşdan istənilən kənara çıxma ellipsis və ya cümlə quruluşunun müəyyən elementlərinin buraxılması kimi qəbul edilir.

İstənilən elliptik cümləni, qeyri-elliptik cümlənin transformasiyası hesab etmək olar. Mahiyyət ondadır ki, müəyyən eksplisit bir sözün və ya sözlərin onların sıfır variantı ilə əvəzlənir. Belə ellipsis əməliyyatına istər əsas, istərsə də köməkçi sözlər məruz qala bilər.

Sintaqmatik bərpa olunan elliptik konstruksiyalar dialoji nitqdə çox istifadə olunur. Belə cümlələrdə ellipsisə məruz qalmış söz ya həmin cümləyə, ya da əvvəlki, yaxud sonrakı cümləyə görə bərpa olunur.

*She was proud of her father having been an officer and her husband a colonel.*

(O, atasının zabıt, ərinin isə polkovnik olması ilə fəxr edirdi). Burada ellipsis cümlənin özü əsasında bərpa olunur.

*She was proud of her father having been an officer.*

*She was proud of her husband having been an colonel.*

Ellipsis eyni diktörün əvvəlki cümləsi ilə bərpa olunur.

*Sam was in her blood. Had always been. Would always be*

Dilçilikdə ellipsis sintaktik səviyyədə tədqiq edilərkən, əsasən, onun aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1) nitqi ellipsis; 2) qrammatik ellipsis; 3) semantik ellipsis.

Semantik ellipsis üslubi hadisədir. Semantik ellipsis zamanı hər hansı bir informasiyanın buraxılması hadisəsi baş verir. Semantik ellipsisə dialoji nitqdə çox rast gəlinir.

Ellipsis dildə qənaətə meyillilik ilə də əlaqədardır. Dil fəaliyyəti üçün əsas tendensiya məhz qənaətçilikdir. Bu tendensiyaya uyğun olaraq, dildə yalnız anlaşma üçün lazım olan qədər ifadə vasitələri işlədilir. Ona görə də qrammatikada ellipsis böyük rol oynayır.

Dialoji nitqdə ellipsisi doğuran səbəblərdən biri sintaktik paralellikdir. Dialoqda diktörün birinin dilində bir dəfə işlənmiş və digər diktora artıq məlum olan komponentin təkrar işlənməsinə ya ehtiyac olmur, ya da dialoq prosesini izafi yükləməkdən yayınmaq üçün bu komponent buraxılır.

*“- Şərif, mənim bu qapıda duran oğlandan zəhləm gedir.*



- *Niyə?*
- *Əşşi, içəri girəndə deyir sənəd ver, verirsən.*
- *İşi odu də.*
- *Yox ey, bu, girəndə də istəyir, çıxanda da!”.*

Dialoji nitqdə feillər xüsusi rol oynayır. Bu, hər şeydən əvvəl, ondan irəli gəlir ki, cümlədə xəbərin formalaşması üçün istifadə olunan əsas vasitə feillərdir. Dialoqlarda cümlələr çox zaman sadə olur və onlar sayca da çoxluq təşkil edirlər. Nəticədə dialoqlarda feillər tez-tez işlənir. Feillərin dialoji nitqdə işlənməsinin başqa bir xüsusi cəhəti onların bəzi formalarının, bəzi leksik-semantik qruplara aid olanlarının məhsuldarlığıdır. Qeyd edilənlər həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində dialoji nitqə aiddir. Bununla belə, ingilis dilində dialoqlarda bir sıra feillərin məhsuldarlığı özünü daha aşkar şəkildə göstərir.

İngilis dilində ən yüksək tezliklə işlənən fel *to be* felidir. *To be* əsas mənə daşıyan feil olmaqla yanaşı, köməkçi və modal feillər qrupuna da daxildir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində əldə olunan elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

1. Dialoji nitq ünsiyyətin mürəkkəb, coxcəhətli və çəxtərəfli formalarından biridir. Dialoji ünsiyyətin mürəkkəbliyini onda istifadə olunan edilən verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri arasındakı dildaxil və dilxarici əlaqələrlə, coxcəhətliliyi adresant və adresatın kommunikativ strategiyalarının, kommunikativ niyyətlərinin və kommunikativ məqsədlərinin müxtəlifliyi, yaxınlığı, mövzunun dəyişkənliyi, nitq aktlarının iştirakçılara görə növbələşməsi, adresant və adresatın nitq aktlarının bir-biri ilə əlaqə səviyyəsinin dəyişkənliyi kimi koqnitiv, kommunikativ, praqmatik aspektlərlə, çəxtərəfliliyi iştirakçıların sayı ilə şərtlənir.

2. Ünsiyyətdə iştirak edənlərin sayından və nitq aktının ünvanlanmasından, adresant və adresatların növbələşməsindən asılı olaraq şifahi, eləcə də yazılı nitqin üç janrı - monoloq, dialoq və poliloq janrları vardır.

3. Dialoq eyni bir kommunikativ prosesdə iki fərqli diktorun növbələşmiş və qarşılıqlı bir-birinə ünvanlanmış ardıcıl nitq aktlarından təşkil olunmuş diskursdur. Dialoq iki şəxs arasında nitq aktının mübadiləsidir. Dialoqun əsas xüsusiyyəti adresantla adresatın yerlərini dəyişməsidir. Dialoq adresantla adresatın funksiyasını dəyişmə sayına görə birləşmiş və çoxaktlı olur. Ən qısa dialoq adresantın və adresatın bir nitq aktını əhatə edən mətdir. Dialoq iştirakçılarının nitqi, bir qayda olaraq,

bir-biri ilə koheziyaya malik olur.

4. Dialoq ünsiyyət şəraitindən, kommunikativ aktda iştirak edənlərin bir-birinə münasibətindən, bir-birini tanımasından, onların danışıq mövzusunun bilməsindən və s. asılı olaraq müxtəlif şəkildə baş verir. Başvermə şəraitinə, iştirakçıların sayına, onların bir-birinə münasibətinə, diktorların bir-birinin mövqeyi ilə razılaşmasına, ünvanlanmış nitqə reaksiyaya görə müxtəlif sistemli dillərdəki dialoqlar eyni xüsusiyyətlərə malikdir.

5. Dialoqun baş verməsinin dörd zəruri şərti vardır: 1) kommunikativ prosesdə ən azı iki nəfər iştirak edir; 2) iştirakçıların diqqəti qarşılıqlı şəkildə bir-birinə yönəlir; 3) mübadilə prosesində vasitəçi rolunu simvollar sistemi yerinə yetirir; 4) danışan və dinləyən ən azı bir dəfə rolunu dəyişir.

6. Dialoq üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər əsasdır: 1) danışanların dəyişməsi heç bir qanunauyğunluğa tabe deyildir; 2) hər anda yalnız bir nəfər danışır; 3) bir epizoddan digərinə keçid müntəzəm və ya tarazlanmış olur; 4) replikalardan mübadilə qaydası dəyişkəndir; 5) danışığın uzunluğu və ya davam etmə müddəti qabaqcadan təyin oluna bilmir; 6) hökmün məzmunu əvvəlcədən məlum olmur; 7) iştirakçıların danışıqlarının paylanması qabaqcadan məlum olmur; 8) iştirakçıların sayı dəyişə bilər; 9) söhbət fasiləsiz və kəsilməz ola bilər.

7. Dialoqun sosial və məzmun ölçüləri vardır. Dialoq bərabər və fərqli sosial statuslu şəxslər arasında gedə bilər. İştirakçıların sosial statusuna görə fərlənməsi dialoji nitqə həm ekstralinqvistik, həm də intralinqvistik təsirlər göstərir.

8. Dialoq maksimum 5 fazaya bölünür: 1) başlanğıc; 2) orta (əsas mövzunun davam etdirilməsi); 3) qeyri-mərkəzi faza (sahə); 4) ikinci dərəcəli mövzular, epizodlar; 5) sonluq.

9. Dialoqların təsnifi aşağıdakı tip və növləri ayırmağa əsas verir:

I. İştirakçıların danışığa hazırlıq səviyyəsinə görə: 1) təbii dialoq; 2) spontan dialoq; 3) hazırlanmış dialoq; 4) uydurma bədii dialoq; 5) yamsılama.

II. Məkan-zaman xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən formalar: 1) üzbəüz dialoq; 3) müəyyən məsafədən baş verən dialoq (telefon danışığı).

III. İştirakçıların sayı ilə bağlı formalar: 1) şəxslərarası didaktik mübadilə; 2) qrup söhbəti.

IV. Açıqlıq dərəcəsinə görə fərqlənən formalar: 1) intim dialoq; 2) etibarlılıq şəraitində baş verən dialoq; 3) yarımşəxsi; 4) açıq dialoq.

10. Dialoqun spesifik kommunikatív vahidləri dialoji ünsiyyətdə kommunikatív funksiya yerinə yetirən, cümlədən ifadə və məzmun planına, eləcə də özünün paradiqmatik xüsusiyyətinə görə fərqlənən vahidlərdir.

11. Dialoqun cümlə səciyyəsi daşımayan replikalarını ümumi şəkildə xüsusi kommunikatív vahidlər adlandırmaq və onları iki qrupa ayırmaq mümkündür: 1) kommunikatívlər; 2) natamam hökmlər.

12. Xüsusi kommunikatív vahidlərin birinci tipinin dörd əsas funksional zonası vardır: 1) razılaşma/təsdiq; 2) razılaşmama/inkar; 3) koqnitiv modal qiymətləndirmə; 4) emosional reaksiya.

13. Canlı dialoqun təhlili prosesində üç səviyyəni ayırmaq tələb olunur: 1) hökm aktı səviyyəsi; 2) kommunikatív akt səviyyəsi; 3) interaktiv akt səviyyəsi.

**Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur:**

1. İngilis dili dərslərində nitq üzrə məşğələlər. Bakı, ADPU, 2001, səh.4.

2. Nitq praktikası prosesində müsahibin fikri və razılaşmamaqla bağlı hazır nitq qəliblərinin tətbiqi məsələləri. Bakı, ADPU, 2008. səh.147-152.

3. Danışiq dilində onomastik vahidlərin işlənmə xüsusiyyətləri. Bakı, ADPU, 2008, s.56-63.

4. Dilin tədrisində sözlər arası semantik əlaqələrdən istifadənin xüsusiyyətləri haqqında. BDU, 2008, səh.195-197.

5. Особенности выражения модальности в разговорной речи разносистемных языков. «Достояние Нации « ВШ – Казахстана », 2009, s.244-248.

6. Müxtəlif sistemli dillərdə dialoqun təbiəti. Dil və ədəbiyyat, BDU, 2010, s. 69-72.

7. Русскоязычие и Би(поли) лингвизм в межкультурной коммуникации XXI века когнитивно - концептуальные аспекты. Материалы IV Международной научно – методической конференции 21-22 апреля 2011 года. Пятигорск, 2011, s.32-33.

8. Dialoqdakı nitqdə elliptik və bəzi feillərin işlənməsi. Bakı, ADPU, 2014, s.255-258

9. Dialoqun struktur – semantik təşkili . Azərbaycan xalqının Ümummillî lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi konfrans materialları. Bakı, Qafqaz Universiteti, 2014, s.371-72

10. Dialoqlarda işlənən spesifik kommunikatív vahidlərin ümumi səciyyəsi (Razılaşma və təsdiq kommunikatívləri). Bakı, ADPU, 2015, s.202-205

**Месма Алиюлла гызы Исмаилова**

**Структурно- семантические особенности диалогов  
в разносистемных языках  
(по основании материалов азербайджанского и  
английского языка)**

**РЕЗЮМЕ**

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснуется актуальность темы исследования, освещаются цели и задачи, объект и источники работы, отмечается научная новизна, теоретическое и практическое значение темы.

В первой главе, которая называется «Природа диалогов в разносистемных языках» изучается природа, структура и социальный уровень диалога, вопросы кооперации и доминанции диалога, дается классификация диалогов.

Во второй главе, которая называется «Специфические коммуникативные единицы диалога» исследуется общая характеристика используемых в диалоге специфических коммуникативных единиц, коммуникативы согласия и утверждения.

В третьей главе под названием «Семантические и структурно-грамматические особенности» исследует структурно-семантическая организация диалога, эмоциональность и экспрессивность, эллиптичность и вопросы использования некоторых глаголов в диалогической речи.

В заключение даются выводы, полученные из проведенный научно-исследовательской работы по теме диссертации.

**Mesma Aliyuulla gizi İsmayilova**

**Structural - semantic features of the dialogues in  
differentstructural languages  
(On the basis of materials of the Azerbaijani and English)**

**SUMMARY**

The thesis consists of reference, three chapters, conclusion and bibliography.

The introduction of the thesiz deals relevans of the topic,highlights goalsand problems an object and sources of work noted scientific novelty theoretical and practical importans of the topic.

In the first chapter entitled "The nature of the dialogues in differentstructural languages" study the nature, structure and level of social dialogue, questions of cooperation and dialogue domination.

The second chapter entitled "Specific communication unit dialogue" study the general characteristics of the specific communication units used in the dialogue,communicatieve consent and approval.

In the third chapter, entitled "The semantic and structural and grammatical peculiarities" structural and semantic organization of a dialogue, emotionality and expressivity ellipticity and questions the use of certain verbs in dialogue.

In conclusion, the findings are derived from spent scientifically research work on the dissertation topic.



Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

---

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА  
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

---

---

*На правах рукописи*

**МЕСМА АЛИЮУЛЛА ГЫЗЫ ИСМАЙЛОВА**

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ  
ДИАЛОГОВ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ  
(по основанию материалов азербайджанского и  
английского языка)**

**5704.01- Теория языка**

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т**

диссертации на соискание ученой степени  
доктора философии по филологии

**БАКУ-2017**



